

Inledning: *Humanister i offentligheten*

Den blev en pyramidal succé, första delen av Vilhelm Mobergs *Min svenska historia*. Det skulle bli den bok i Sverige som under hela efterkrigstiden sålde absolut mest under sitt första utgivningsår: 241 000 exemplar, från augusti 1970 och tolv månader framåt. Och konjunkturen var beständig; några år senare kom verket i pocketupplaga och fortsatte att sälja stort. Med patos, humor och osvikligt engagemang hade soldatsonen från Moshultamåla lyckats gjuta liv i det allmänna svenska historieintresset och skriva en sann folkbok – läst i breda lager, uppmärksammas av fackmännen, omdebatterad i offentligheten. Genomslaget hade aldrig kunnat bli lika enormt om det inte vore för att Moberg sedan flera decennier var en av landets mest omtyckta romanförfattare, mest spelade dramatiker och mest omstridda polemiker. Nu, på sin ålders höst, kunde han skörda sina sista stora lagrar.¹

Ingen människa, inte ens den mest kraftfulla och namnkunniga konstnär, kan likväl uträtta stordåd på egen hand. För att en bok under åren omkring 1970 skulle sättas i verklig rörelse krävdes det tvärtom samverkan mellan en lång rad personer – redaktörer, formgivare, annonsförsäljare, recensenter, bibliotekarier, bokhandlare, lärare, läsare och åtskilliga andra. En av dessa var den erfarne förläggaren Ragnar Svanström, en central men sällan tillräckligt uppmärksammas aktör i efterkrigstidens litterära liv. Han var filosofie licentiat i historia och innehade under flera decennier viktiga funktioner på P.A. Norstedt & Söner. Som förlagsman värnade han om utgivningen av böcker med historisk inriktning, och med sin bakgrund i universitetsvärlden kunde han odla kontakter med akademiker och intellektuella. Svanström övertygade Moberg att överge sin ursprungliga idé om en memoarbok för att i stället satsa på en mäktig populärhistorisk

exposé. Det var på det sättet *Min svenska historia* – med undertiteln *Berättad för folket* – blev till.²

Det räckte dock inte med insatser av enskilda personer som Ragnar Svanström för att man skulle nå den stora publiken. Det fordrades en väl fungerande infrastruktur i form av bokförlag, nätverk av distributionskanaler och kvälls- och morgontidningar som kunde erbjuda stora uppslag. När *Min svenska historia* utkom fick den genast omfångsrika recensioner, många av dem författade av historiskt bildade akademiker. I *Svenska Dagbladet* skrev exempelvis historieprofessorn Sten Carlsson en lång recension där han hyllade Moberg som vår största berättare, samtidigt som han kritiserade verkets bristande vetenskaplighet. Ändå kunde han inte låta bli att glädja sig över att en författare med Mobergs begåvning och inlevelseförmåga hade skrivit en bok som kunde föra ut ”den svenska historiens mångskiftande budskap till läsare som fackhistorikerna har svårt att nå”.³ Dagen därpå recenserades Mobergs verk i *Göteborgs-Posten* av tidningens förstekritiker, litteraturhistorikern och docenten Erik Hjalmar Linder. Denne gav liknande beröm och kallade Moberg, om än med vissa reservationer, för historiker och forskare, trots att Moberg saknade högre utbildning och ibland kom ihop sig med professionella historiker.⁴

Inte heller recensioner av välkända skribenter var emellertid nog. För ett genomslag av den kaliber som *Min svenska historia* fick behövdes det även exponering i etermedierna och på sikt att boken togs i bruk vid landets utbildningsinstitutioner. Vad gäller det senare kan nämnas att Mobergs historieverk blev mycket populärt inom de fria studieförbundens studiecirklar, särskilt inom Studieförbundet Vuxenskolan och ABF. Inom ABF hade intresset för historiskt inriktade cirklar varit ljust under 1960-talet, men i början av 1970-talet fick historia ett visst uppsving inom studieförbundet. Inte minst berodde detta på att Mobergs *Min svenska historia* blev cirkelmateriel och då ackompanjerades av specialskrivna studieplaner av Olle Nylander, en socialdemokrat utan akademisk utbildning

- **VILHELM MOBERG**, skribenten som så gärna uppehöll sig i den svenska historien, var en av efterkrigstidens bäst säljande författare. Här sitter han vid ett skrivbord någon gång under 1960-talet och bläddrar i tidningslägg.

men med ett stort engagemang för humanistiska ämnen. Studieförbundens folkbildningsverksamhet bidrog alltså till att Mobergs historiebok fick genomslag i breda befolkningskretsar.⁵

Utgivningen av *Min svenska historia* sensommaren 1970 låter oss ana konturerna av ett kunskapssystem med djupa förankringar och vida förgreningar i det svenska efterkrigssamhället. Historisk och annan humanistisk kunskap var uppenbart inte begränsad till universitetsinstitutionerna, men akademiskt skolade humanister hade stor betydelse för att förmedla den och sätta den i rörelse. För att humaniora skulle cirkulera i efterkrigstidens offentlighet var sålunda ett samspel mellan en rad olika aktörer, arenor och infrastrukturer nödvändigt. Det är dessa kunskapens samhälleliga förutsättningar och sammanhang som är föremålet för vår studie.

Utgångspunkter

Det här är en bok om humanister i efterkrigstidens svenska offentlighet. Under arbetet med den har vi haft två överordnade mål för ögonen. För det första har vi empiriskt velat undersöka den betydelse som humaniora och dess företrädare hade i efterkrigssamhället, med huvudsaklig inriktning på ett antal offentliga arenor i 1960- och 1970-talens Sverige. För det andra har vi strävat efter att fördjupa diskussionen om hur kunskap manifesteras i samhället och på så vis teoretiskt utveckla fältet kunskapshistoria. Härigenom hoppas vi – med vårt fokus på tiden före internets allmänna genombrott – kunna ställa dagens alltmer digitala tillvaro i ett välgörande historiskt perspektiv.

I vår studie för vi samman två historievetenskapliga inriktningar som hittills inte har korsbefruktat varandra i tillräcklig utsträckning. Å ena sidan hämtar vi inspiration från den internationella forskning om humanioras historia som har vuxit fram det senaste årtiondet. Å andra sidan ser vi oss som en del av det nya fältet kunskapshistoria, där frågor om kunskapens plats och relevans i samhället är centrala. Vårt studieobjekt är således humaniora; vårt angreppssätt är kunskapshistoriskt.

En viktig, övergripande slutsats i vår bok är att bilden av humanioras marginalisering och kris under efterkrigstiden – ofta återkommande i

debattskrifter, memoarer och översiktsverk – måste nyanseras och förstås på ett delvis nytt sätt. Våra studier åskådliggör nämligen hur starkt företrätt humaniora var i den tidens offentlighet och hur påtaglig dess närvaro var. Genom att anlägga ett kunskapshistoriskt perspektiv kan vi visa hur olika humanistiska kunskapsformer och kunskapsaktörer ingick i ett intrikat system och utgjorde en levande del av efterkrigssamhällets kultur, politik och idédebatt.

Humaniora och dess historia

Humanister har länge skrivit sin egen historia. Under lång tid dominerade biografiska eller disciplinhistoriska ansatser, där framstående gestalter i det förflutna eller utvecklingen inom ett enskilt ämne stod i centrum. Somliga av dessa framställningar var solida och välgrundade, andra mer efemära eller selektiva. I allmänhet lyste dock sofistikerade metoder och analysredskap – av den sort som exempelvis utvecklats inom vetenskapshistoria, sociologi, antropologi och medievetenskap – med sin frånvaro i studiet av humaniora.⁶ Inte heller var bredare komparativa perspektiv eller syntetiska ansatser framträdande.⁷

Under det senaste decenniet har emellertid en stark vitalisering av humanioras historia ägt rum internationellt. Under beteckningen *history of humanities* har ett nytt fält formerats och en rad initiativ sjösatts. En nyckelperson är nederländaren Rens Bod. Han har inte bara gett ut översiktsverket *A New History of the Humanities* (2013), utan står tillsammans med kollegor bakom en rad konferenser och antologier om humanioras historia liksom tidskriften *History of Humanities*, grundad 2016.⁸

Den som synar denna nyare forskning om humanioras historia, inte minst som den manifesteras i tidskriften *History of Humanities*, kan urskilja vissa återkommande teman och angreppssätt. En typ av undersökning inriktas på studiet av formeringen av humaniora som ett distinkt fält och hur de skiftande relationerna till andra kunskapsområden, i synnerhet naturvetenskap, har sett ut.⁹ I en annan sorts studier används perspektiv och ramverk från modern vetenskapshistoria för att analysera det förflutnas humanister; ett exempel är personabegreppet, som har nyttjats för att undersöka vilka ideal och normer som var förhärskande bland historiker i

en viss epok.¹⁰ Ytterligare en annan form av analyser tar sikte på humanioras materialitet och infrastruktur, till exempel bibliotek och museer.¹¹ Sist men inte minst har *History of Humanities* strävat efter att anlägga globala betraktelsesätt och jämföra västerländska kunskapsformer med andra.¹²

Historieskrivningen om humaniora i Sverige har i allt väsentligt följt ett internationellt mönster. Sedan länge har det publicerats studier av enskilda akademiska discipliner och ämnestraditioner. Filosofi, historia och litteraturvetenskap förefaller vara särskilt väl belysta; i dessa fall finns det flera grundliga undersökningar att tillgå.¹³ Likaså har en ganska stor mängd framträdande humanister ägnats biografier och andra person-historiska studier.¹⁴ Vidare föreligger det ett antal utbildnings- och universitetshistoriska analyser. I dessa har humanioras plats i forskningspolitiken och kunskapsinstitutionerna behandlats.¹⁵

Övergripande framställningar av humanioras historia i Sverige har varit mer sällsynta, men det finns några beaktansvärda bidrag. *Humaniora på undantag?* (1978), redigerad av Tomas Forser, åtnjuter närmast klassikerstatus. Denna antologi sprang ur en göteborgsk miljö och innehöll både presentationer av humanistiska forskningstraditioner i Sverige och kritik av vad som uppfattades som äldre, ideologiskt oartikulerade former av humaniora.¹⁶ År 2008 gav Svante Nordin ut en personligt färgad skildring av svensk humaniora under de senaste två seklen. Framställningen följde en tredelad kronologi – framväxt, guldålder, kris – där den sista fasen inleddes på 1960-talet med teoriernas intåg, den ökade ideologiseringen och den tilltagande oenigheten om vad som utgjorde eftersträvensvärda ideal inom humaniora.¹⁷ Under 2010-talet publicerades därutöver flera verk som var kombinationer av samtidsorienterade betraktelser och historiska tillbakablickar, däribland *Alltings mått* (2012) av Anders Ekström och Sverker Sörlin samt antologin *Till vilken nytta?* (2013), redigerad av Tomas Forser och Thomas Karlsohn.¹⁸ Vad gäller efterkrigstiden finns även flera nyare studier som mer utförligt behandlar vissa aspekter av humanioras historia.¹⁹

Sedan slutet av 2010-talet har svenska forskare i ökande grad inspirerats av det internationella fältet *history of humanities*. På olika vis har man relaterat humanioras svenska historia till nya frågeställningar och tagit större grepp om villkoren för humanistisk kunskapsbildning.²⁰ Den tveklöst mest

grundläggande studien av dessa är Hampus Östh Gustafssons avhandling *Folkhemmets styvbarn* (2020), en undersökning av humanioras legitimitet i svensk kunskapspolitik 1935–1980. En huvudtes i boken är att humaniora ifrågasattes redan i begynnelsen av folkhemsepoken och hade svårt att hävda sitt värde i en kunskapspolitik präglad av ideal om rationell planering och demokratiska jämlikhetskrav. Det blev oklart vilket humanisternas specifika bidrag till välfärdsprojektet var och resultatet blev en diskursiv och i förlängningen ekonomisk marginalisering. Humanisterna, argumenterar Östh Gustafsson, blev folkhemmets styvbarn.²¹

En särskild historiografisk trop av betydelse i detta sammanhang är föreställningen om ”humanioras kris”. Östh Gustafsson ägnar i sin studie åtskillig möda åt att reda ut begreppets innebörd och spåra dess utveckling. Å ena sidan visar han att humaniora de facto genomgick en kunskapspolitisk marginalisering under de första folkhemsdecennierna. Å andra sidan argumenterar han för att själva krisbegreppet först blev en realitet från och med 1970-talet, då humanister aktivt började bejaka sin marginalisering för att därigenom kunna odla en självständig, kritisk roll. Han ifrågasätter därmed dem som förlägger ”humanioras kris” till 1960-talet eller som tillskriver ”1968” en avgörande betydelse.²²

En gemensam nämnare för de forskare som övergripande har behandlat humanioras historia i 1900-talets Sverige är deras fokus på diskurser eller diskussioner, vanligen såsom dessa framträdde i forsknings- och utbildningspolitikens dokument samt i centrala debattskrifter. Vidare har universiteten och akademisk humaniora stått i centrum för deras intresse. I denna bok anlägger vi ett annat perspektiv och låter nya aktörer och arenor träda i förgrunden. Vi inspireras av kunskapshistoriska frågeställningar i vår undersökning av humanioras plats och betydelse i efterkrigstidens offentlighet.²³

Våra vägledande begrepp och perspektiv – vi kommer att utveckla dem mer ingående längre fram i detta kapitel – får konsekvenser för hur vi förstår och avgränsar humaniora. Så länge som man i historieskrivningen förhåller sig till universitetens verksamheter är humaniora relativt lätt avgränsningsbart, eftersom det i de fallen handlar om de institutioner, ämnen och personer som funnits vid humanistiska fakulteter. Vill man nå humanioras betydelse utanför universitetets murar blir dock avgräns-

ningen svårare; frågan om exakt vad humaniora är kommer därför att finnas med boken igenom och diskuteras i avslutningen. Vi har emellertid utgått från en – något pragmatisk – förförståelse i undersökningarna. Denna är historiskt grundad och tar sin utgångspunkt i de ämnen som under vår undersökningsperiod hörde hemma vid de humanistiska fakulteterna i Sverige.²⁴ I praktiken innebär detta en huvudinriktning på filosofi, språk, de historiska disciplinerna, de estetiska vetenskaperna och de kulturvetenskapliga ämnena. Med det sagt kommer vi även att vara uppmärksamma på förändringar, överlappningar och skiftande gränsdragningar, framför allt i relation till samhällsvetenskap och teologi men även till beteendevetenskap, ekonomi, juridik och naturvetenskap.²⁵

Vår kunskapshistoriska blick och vårt intresse för humaniora i offentligheten medför alltså att synsättet vidgas och att förståelsen för humanistisk kunskap – som vi använder mer eller mindre synonymt med humaniora – med nödvändighet blir annorlunda än om vi hade studerat professorer vid universitet.²⁶ Som vi kommer att se rörde sig en del av våra nyckelaktörer inom flera områden och tog inte alltid hänsyn till de akademiska reviren. Likaså ägnade sig många åt offentlig verksamhet – exempelvis kulturkritik eller folkbildning – som inte på något enkelt sätt kunde hänföras till enbart en akademisk disciplin, samtidigt som kunskapsområdet humaniora var avgörande för deras verksamhet i stort.

I somliga fall blir det dessutom angeläget för oss att anlägga ett sociologiskt synsätt och beakta hur personer med humanistisk utbildningsbakgrund verkade i offentligheten efter avslutade studier och hur deras utbildningsbakgrund formade deras värv.²⁷ Sammantaget blir definitionen av humaniora mindre rigid i det här verket än vad som är fallet i många renodlat universitets- eller vetenskapshistoriska studier. Det kan tyckas som om humaniora därmed blir något amorft, men risken är att man missar de humanistiska kunskapsområdenas bredare offentliga betydelse om man arbetar med en alltför snäv och statisk definition.

Begreppsligt ligger "humaniora" nära såväl "humanvetenskap" som "humanism".²⁸ Humanvetenskap brukar på svenska uppfattas som bredare, som alla studier av människan, oavsett om de formellt och organisatoriskt inordnas under ämnesområdet humaniora eller samhällsvetenskap. Således brukar man i humanvetenskap också inkludera ämnen som sociologi,

psykologi och antropologi. Humanism är ett mer komplicerat begrepp, inte minst för att humanismens historia är lång och sammansatt, och för att humanism och humaniora delar adjektiv och personbegrepp – humanistisk och humanist. Men i grova drag betecknar humaniora specifika (universitets)ämnen eller kunskapsområden medan humanism är en idétradition eller livshållning, ibland närmast en ideologi.²⁹ Den senare är dock inte helt monolitisk. Den kan peka i en mer politisk-filosofisk riktning och är då en form av livsåskådning som sätter ”det mänskliga” eller människovärdet i centrum. Det kan också handla om ett bildningsmässigt ideal och är då en hållning som understryker värdet av klassisk bildning, särskilt med fokus på antiken och renässansen. Ofta är dessa dock sammankopplade, men särskilt det senare är besläktat med humaniora.³⁰ Att de som bekänt sig till humanismens livshållning även varit förespråkare för humaniora har varit vanligt, vilket kommer att märkas i denna bok.³¹

Kunskapshistoria

Kunskapshistoria är ett vetenskapligt fält där kunskapens former, betydelser, rörelser och förutsättningar i det förflutna står i centrum. Det har vuxit fram som en ny, vital riktning under 2000-talet. De första initiativen togs i det tysktalande Europa under beteckningen *Wissensgeschichte*. I den engelskspråkiga världen tilldrog sig *history of knowledge* inledningsvis blygsam uppmärksamhet.³² Sedan mitten av 2010-talet har dock formeringen av kunskapshistoria som forskningsfält gått in i en ny och mer internationell fas. Intensiteteten har ökat markant i den anglosaxiska världen, och även australiska, nederländska och nordiska forskare har börjat ge betydelsefulla bidrag.³³ Introducerande böcker, programmatiska artiklar och vetenskapliga verk har publicerats, nya tidskrifter och bokserier har sett dagens ljus, konferenser och workshoppar har organiserats, centrumbildningar och lärostolar har inrättats. Sammantagna har de gett kunskapshistoria en fastare institutionell och akademisk ram.³⁴ Denna vetenskapliga aktivitet synliggör och förstärker ett mer allmänt intresse för kunskapsfrågor i politiken och den offentliga debatten under det senaste decenniet. Helge Jordheim och David Gary Shaw beskrev samtidens växande intresse för kunskap i en artikel från 2020: ”We think we discern

an academic 'turn to knowledge,' or a 'knowledge turn' linked to a 'knowledge moment' in the wider worlds of society, culture, and politics."³⁵

Som ett nytt vetenskapligt fält framträder kunskapshistoria i flera historiografiska skepnader.³⁶ Somliga ser det som ett sätt att omdefiniera ämnet vetenskapshistoria och göra det mindre bundet till moderna, västerländska begrepp.³⁷ Andra menar att fältet möjliggör studier av andra kunskapsformer än systematiskt, rationellt och akademiskt vetande – till exempel tyst kunskap, praktisk kunskap och *indigenous knowledge*.³⁸ Ytterligare andra bejaktar kunskapshistoria som en ny form av samhällshistoria, där kunskapens sociala räckvidd och relevans sätts i centrum. De intellektuella inspirationskällorna varierar beroende på vilken typ av kunskaps-historia som anammas.³⁹

På ett liknande sätt skiljer sig förståelsen av kunskapsbegreppet åt inom olika former av kunskapshistoria.⁴⁰ Jürgen Renn har härvid påpekat att det ofta föreligger en spänning mellan kunskap som en historisk kategori (vad som uppfattats som kunskap i ett givet sammanhang i det förflutna) och kunskap som en analytisk kategori (vad historikern definierar som kunskap). Enligt Renn för båda dessa hållningar med sig problem om de bejakas fullt ut. Den förstnämnda leder till en alltför relativistisk position som gör det omöjligt att jämföra företeelser över tid och rum; den sistnämnda kan bli anakronistisk och leda till brister i historisk inlevelse. Renn förespråkar en gyllene medelväg där den kunskapshistoriskt inriktade forskaren både är mottaglig för det förflutnas skiftande sanningsanspråk och analyserar det han kallar "the nature of knowledge itself".⁴¹ I vårt fall underlättas diskussionen om kunskapsbegreppet av att vi riktar in oss på humanistisk kunskap i meningen humaniora, närmare bestämt såsom denna framträdde i efterkrigstidens svenska offentlighet (jämför vår diskussion om humaniora ovan).

I en svensk kontext är relationen mellan kunskapshistoria och ämnet idéhistoria – formellt oftast benämnt idé- och lärdomshistoria – viktig att klargöra. Internationellt har idéhistoria kopplingar till framför allt *intellectual history* och *history of science*, men har sedan sitt grundande som universitetsämne 1932 och sin expansion under efterkrigstiden utvecklats i en självständig riktning – eller rättare sagt i flera. Ämnet idéhistoria, som kontinuerligt breddats, har hängt samman institutionellt snarare än i ett

gemensamt metodiskt eller teoretiskt program och har därmed kunnat knyta an till olika forskningstraditioner. Således kännetecknas ämnet i dag närmast av ett slags inre tvärvetenskaplighet. Det finns idéhistoriker som medvetet knyter an till och försöker utveckla det kunskapshistoriska forskningsfältet, men även andra som snarast befinner sig i dialog med andra fält, och har mycket lite med kunskapshistoria att göra. Idéhistoria och kunskapshistoria kan därför knappast betraktas som två jämförbara storheter (då det ena är ett gammalt *ämne* och det andra ett nytt *fält*), men det finns onekligen många överlappningar och kontaktzoner.⁴² I Sverige har samtidigt kunskapshistoria som nytt fält vuxit fram i lika hög grad inom historieämnet. Det gäller i synnerhet i Lund, som är den miljö varur denna bok springer: Centrum för kunskapshistoria (LUCK) i Lund är en del av Historiska institutionen och merparten av de tongivande personerna där är historiker, vanligen präglade av den kulturhistoriska rörelse som svepte genom historievetenskapen under decennierna omkring 2000.⁴³

Sett i ett vidare perspektiv kan kunskapshistoria som bäst fungera integrerande i den meningen att fältet kan föra samman forskare, ämnen och diskussioner som behandlar likartade problem men som sällan ingår i samma vetenskapliga sammanhang. På så vis kan bok-, digital-, genus-, global-, idé-, kyrko-, medie-, rätts-, utbildnings- och vetenskapshistoria interagera och berika varandra inom en gemensam kunskapshistorisk ram. Kunskapshistorisk forskning kan också bygga vidare på traditioner inom kulturhistoria, socialhistoria, ekonomisk historia och politisk historia, i synnerhet när kunskapens betydelse i samhället eller i människors vardagsliv står i blickfånget. Därutöver kan kunskapshistoria med fördel föra dialog med andra humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnen som ägnar sig åt kunskapsstudier.⁴⁴

Kunskapshistoria bör emellertid inte bara fungera som en allmän samlingsplats för allehanda humanvetenskapliga forskare med intresse för kunskap; om så skulle bli fallet riskerar det att bli ett alltför diffust och identitetslöst fält. Vi menar tvärtom att fältet har och bör ha en forskningsgenererande kapacitet. Genom att sätta kunskap – inte vetenskap, kultur, politik eller idéer – i centrum för studier blir nya frågeställningar, metoder och perspektiv betydelsefulla. Det har bland annat visat sig vara fruktbart att utforska kunskapens former, förvandlingar och legitimitets-

grunder i olika historiska sammanhang. Inte minst har kunskapens cirkulation tilldragit sig intresse.

Nyckelbegrepp: cirkulation, arena, offentlighet och aktör

I drygt tio år har historiker använt sig av begreppet ”kunscaps-cirkulation” (*circulation of knowledge*) för att analysera kunskap i rörelse. De förstår begreppet på olika sätt men förenas i ett avståndstagande från enkla diffusionsteorier och lineära spridningsmodeller. I stället betraktas kunskap som en dynamisk företeelse. I cirkulationsprocesserna förändras potentiellt kunskapens innehåll såväl som dess form. En viktig angelägenhet blir därför att analysera vad som händer när kunskap förflyttas mellan olika platser, genrer och format, men också att undersöka de större materiella och mediala förutsättningarna som rått vid en given tidpunkt. Begreppet bidrar vidare till en grundläggande perspektivförskjutning i studiet av kunskap, från produktion till cirkulation. Det är inte längre tillkomsten av och betingelserna för ny kunskap som står i blickfältet, utan hur kunskap används, rör sig och omgestaltas.⁴⁵

Cirkulationsperspektivet medför därutöver att synen på kunscapsprocessen breddas och att andra typer av aktörer och historiska sammanhang kan föras in i analysen.⁴⁶ Det är till följd av denna vidgning som humaniora i vår bok blir ett större och något mer formlöst fenomen än vid mer universitetscentrerade studier. Som vi nämnde ovan håller sig kunscapsens offentliga rörelser inte inom de gängse gränserna för akademiska discipliner och fält.

Ett kvardröjande problem är dock att cirkulation på många sätt förblir ett elastiskt begrepp. Kapil Raj har karakteriserat det som ett ”recurrent, though non-theorized, concept”, medan James A. Secord – som själv i högsta drag bidragit till att rikta uppmärksamheten mot kunskap i rörelse genom sin diskussion om *knowledge in transit* – har hävdade att termen riskerar att reduceras till ett ”meaningless buzzword”.⁴⁷ På ett liknande sätt har Philipp Sarasin och Andreas Kilcher framhållit att cirkulation har blivit ett *catchword* som kan innefatta snart sagt alla typer av rörelser.⁴⁸

I vår studie utgår vi från ett något mer avgränsat perspektiv som riktas mot *samhällelig kunscaps-cirkulation*. Detta begrepp, som ursprungligen

lanserades av David Larsson Heidenblad och Johan Östling, har som utgångspunkt de sammanhang där kunskap manifesteras i samhället och har blivit samhälleligt signifikativ. Detta innebär att frågor om kunskapens bredare relevans och räckvidd blir betydelsefulla.⁴⁹ Som vi kommer att se längre fram i boken påverkar vår inriktning vilka aktörer och sammanhang som hamnar i förgrunden.

Samhällelig kunskaps-cirkulation kan analyseras på många olika sätt. I denna bok kommer vi att fokusera på de system eller plattformar som gett de historiskt specifika förutsättningarna.⁵⁰ Vi kommer följaktligen att studera aspekter av efterkrigstidens samhällliga kunskaps-cirkulation genom att uppmärksamma ett antal offentliga kunskapsarenor där humaniora och humanister spelat en framskjuten roll. Således är vi inte i första hand intresserade av hur kunskapens innehåll och form omgestaltats eller förvandlats i rörelsen från ett sammanhang till ett annat. Det som står i centrum är snarare de mediala eller offentliga förutsättningarna för kunskaps-cirkulation.

Ett centralt begrepp för oss är offentlig *kunskapsarena*. En sådan kan förstås som en plats som inom sina givna ramar erbjuder möjlighet och sätter gränser för cirkulation av kunskap. Den fungerar som en mötes- eller åskådningsplats för en viss typ av kunskapsaktörer och en viss typ av publik. För att kunna vara en arena som befordrar samhällelig kunskaps-cirkulation måste den vanligen inneha ett mått av stabilitet och beständighet, även om själva kunskapsinnehållet som cirkulerar på en och samma arena kan variera över tid.⁵¹

Gränsen mellan en kunskapsarena och en kunskapsinstitution kan vara svår att upprätthålla. I många fall skiljer sig dock graden av formalisering eller reglering åt, där en kunskapsinstitution tenderar att vara en del av det etablerade utbildningsväsendet eller vetenskapssamhället. I egenskap av kunskapsinstitutioner ingick exempelvis folkskolan, lärarinneseminarier och universitetet vid en viss tidpunkt i svensk historia i ett institutionellt system, där de utgjorde ömsesidigt beroende och samverkande delar inom en relativt avgränsad enhet.⁵²

Begreppet arena går också att relatera till begreppet infrastruktur, som används och diskuteras inom samtida teknik-, vetenskaps- och mediehistoria.⁵³ Infrastruktur förstås emellertid oftast som en mer grundläggande

struktur som utgör förutsättning för ett samhälles kommunikation och kunskapsförmedling. En kunskapsarena kan därmed vara ett element i eller möjliggöras av en större infrastruktur, exempelvis bokmarknaden, pressväsendet eller ett studieförbunds organisatoriska och logistiska skelett. Infrastruktur är i vår studie inte ett bärande begrepp, men vi kommer att ta upp det vid några tillfällen och återkomma till det i vårt avslutande kapitel.

Arenans ställning som just en kunskapsarena i offentligheten är inte bara beroende av det historiska sammanhanget utan också av hur den uppfattas i samtiden. Under en viss period kan en arena allmänt betraktas som ett vederhäftigt forum för kunskapsförmedling, i andra som en propagandacentral eller enbart som ett organ för politisk debatt. Det finns således ett subjektivt moment: en kunskapsarena blir i hög grad en kunskapsarena när vissa grupper uppfattar den som just en plats för utbyte och förmedling av en särskild sorts vetande. Ur ett kunskapshistoriskt perspektiv kan det vara en viktig uppgift att undersöka en kunskapsarenas ställning och hur denna skiftar över tid, men också att analysera vilka grupper som verkar som aktörer och publik på en viss arena.⁵⁴

Det finns flera analytiska fördelar med begreppet kunskapsarena. För det första ger det empirisk konkretion till resonemangen om kunskaps-cirkulation. Arenan blir således den plats där en viss sorts cirkulation ägt rum. I detta sammanhang har vissa typer av kunskapsaktörer verkat, vilka vanligen befordrat olika slags kunskap och spelat olika roller. Med arena-begreppet kan följaktligen samspelet mellan aktör och cirkulation åskådliggöras, en omständighet som vi återkommer till nedan.

En ytterligare förtjänst med begreppet är att olika kunskapsarenor kan jämföras med varandra: ett populärt tv-program kan ställas i relation till en väletablerad kultursida i en dagstidning, som i sin tur kan jämföras med arbetarrörelsens föreläsningsverksamhet i Folkets Hus – för att nu bara ta några exempel vi kommer att återkomma till. Om dessa arenor existerade vid samma tidpunkt och i samma samhälle kan de – trots variationer i de genremässiga och mediespecifika omständigheterna – även betraktas som element i samma helhet.

Arenabegreppet möjliggör samtidigt komparationer i tid och rum. Ett populärvetenskapligt magasin från ett land kan jämföras med en mot-

svarighet i ett annat för att utröna likheter och skillnader mellan två kulturer. Alternativt kan en och samma arena analyseras diakront för att undersöka hur dess status och karaktär har förändrats mellan två tidpunkter. Denna typ av jämförande studier kan kasta ljus över de grundläggande förutsättningarna för kunscapsckirkulation i olika epoker och samhällen.

I denna bok undersöker vi alltså en serie kunscapsarenor. Det större sammanhang som de ingick i kan beskrivas som efterkrigstidens *offentlighet*. Den som använder offentlighetsbegreppet måste med nödvändighet förhålla sig till Jürgen Habermas klassiska verk *Strukturwandel der Öffentlichkeit* (1962). Habermas grundtes var att en äldre representativ offentlighet under 1700- och det tidiga 1800-talet ersattes av en (med)borgerlig offentlighet där pressen och den nya medelklassen var viktiga stöttepelare. Här tillmättes sakargument stor vikt och en rationell politisk kommunikation bidrog till samhällets demokratisering. Från senare delen av 1800-talet underminerades emellertid denna typ av offentlighet i takt med framväxten av massamhällets kapitalistiska konsumtionskultur och nya medier. Habermas skrev sålunda en historia om uppgång och fall, och frammanade därmed också en bild av ett förflutet idealtillstånd.⁵⁵

I likhet med alla andra betydande samhällsteoretiker har Habermas inte bara fått uttolkare utan också kritiker. Han har beskyllts för att ha idealiserat en äldre offentlighet, för att ha exkluderat kvinnor i sin framställning och för att ha bortsett från vissa typer av offentliga rum. I en inflytelserik artikel från 1990 gjorde Nancy Fraser en omtolkning av Habermas offentlighetsbegrepp och pekade på att hans hegemoniska borgerliga offentlighet alltid möjliggjordes genom existensen av en mängd ”motoffentligheter”. Dessa stod, menade hon, i direkt motsatsförhållande till den borgerliga allmänhetens normer. Motoffentligheterna hade enligt Fraser fungerat som diskursiva sfärer, där den borgerliga offentlighetens normer ifrågasattes till förmån för alternativa politiska beteenden och uttryckssätt. Här brukar 1960- och 1970-talets nya vänsterrörelse och dess alternativa mötesplatser för kunscapsutbyte omnämnas som ett slags typexempel.⁵⁶

I senare skrifter modifierade Habermas till dels sin modell, men under 1900-talets slutskede förlorade offentlighetsbegreppet i betydelse och Habermas fick lämna plats för andra kultur- och medieteoretiker. På senare år har dock begreppet fått förnyad aktualitet, delvis till följd av den

digitala omvandlingen och förändringen av våra kommunikationsmönster. Jostein Gripsrud har gått i bräsch och gett ut flera böcker om offentligheten.⁵⁷ Mest betydelsefull för vårt vidkommande är *Allmenningen* (2017), en bok i vilken han och hans kollegor skildrar offentlighetens faktiska historia i ett enskilt land, Norge. De är inspirerade av Habermas samtidigt som de ställer sig kritiska till hans förfallstes.⁵⁸

Offentlighetens historia, argumenterar Gripsrud i bokens inledning, handlar lika mycket om skiftande styrnings- och kommunikationsformer som om förbättring eller försämring av demokratin. Under inflytande av bland andra Bernhard Peters pläderar han för ett bredare offentlighetsbegrepp som utgår från det som invånarna i Norge har haft gemensamt – med andra ord ”det allment tilgjengelige rommet av samtaler og erfaringer som danner den politiske og kulturelle ’allmenningen’”.⁵⁹

Samtidigt, och det är en avgörande premis, har den gemensamma offentligheten alltid kompletterats med deloffentligheter. Avgränsade befolkningsgrupper, liksom politiska och religiösa rörelser, formar ofta särskilda offentligheter, med egna aktörer, publiker, mötesplatser och informationskanaler. Dessa kan emellanåt överlappa med den större offentligheten, men också utmana denna och då framstå som en alternativ offentlighet eller motoffentlighet.⁶⁰ Flera deloffentligheter har varit historiskt mycket signifikanta – arbetarrörelsens skiftande offentlighet är 1900-talets paradigmatiske exempel i Sverige. Både denna och en kristen deloffentlighet kommer att diskuteras i boken.

I likhet med Gripsrud är vi intresserade av *vad* som kommunicerats, men ännu mer betydelsefullt är *hur* detta kommunicerats – det vill säga den offentliga kunskapsbildningens villkor och uttryckssätt. Vi analyserar enskilda kunskapsarenor och deloffentligheter, men också interaktionen dem emellan och det större sammanhang som de var en del av under efterkrigsepokens svenska historia.⁶¹

För att samhällelig kunskaps-cirkulation ska äga rum krävs det dock inte bara arenor och en offentlighet. Det fordras också aktiva *kunskapsaktörer* – människor som besitter ett relevant vetande och som är förmögna att använda sig av det i olika sammanhang. I denna bok kommer vi att tillmäta dessa aktörer stor vikt. Genom dem kan vi få syn på den humanistiska kunskapens uttryck och manifestationer i efterkrigssamhället.⁶²

En kunskapsaktör kan i generella termer beskrivas som en person som i ett givet historiskt sammanhang bidrar till att kunskap produceras och/eller cirkulerar. Under vissa omständigheter är det också fullt rimligt att inkludera olika typer av publiker i aktörsbegreppet; de blir då medskapande i kunskapsprocessen. En kunskapsaktör kan studeras utifrån social-historisk utgångspunkt, exempelvis genom analyser av dess samhälleliga ställning och olika former av kapital. Denna typ av studier är det relativt gott om, men som Philipp Sarasin har påpekat kan det slå över i ett slags sociologisk reduktionism om undersökningarna stannar här. Han framhåller att studiet av kunskapsaktörer också bör inbegripa kunskapens innehåll och form. På så sätt blir en persons förmåga och auktoritet att verka som kunskapsaktör även avhängig den teoretiska och praktiska kunskap som han eller hon besitter eller förmedlar.⁶³

I vår användning av begreppet kunskapsaktör ansluter vi oss till David Larsson Heidenblad. I sin studie av miljöfrågornas genombrott under efterkrigstiden, *Den gröna vändningen* (2021), argumenterar han för att ett antal historiska aktörer var drivande för att föra upp nya frågor på dagordningen åren omkring 1970 och för att sätta ny kunskap i rörelse. ”Det samhälleliga kunskapsgenombrottet skedde, som jag ser det, på grund av att specifika människor gjorde specifika saker vid specifika tidpunkter, vilket satte igång kedjereaktioner”, skriver Larsson Heidenblad. I hans fall utgjordes de centrala kunskapsaktörerna av kemisten Hans Palmstierna, journalisten Barbro Soller och historikern Birgitta Odén, men han vidgar perspektivet och ger även utrymme åt miljöaktivister, gymnasielärare och studenter. Sammantaget blottlägger han bredare samhälleliga kunskapsprocesser och de roller som olika aktörer spelade.⁶⁴

I vårt fall är det andra kunskapsaktörer som står på scenen, men vår ambition är snarlik Larsson Heidenblads: vi vill åskådliggöra hur en hel rad personer bidrog till cirkulation av kunskap i efterkrigssamhället. För oss kommer skribenter, forskare, författare och intellektuella att vara betydelsefulla, men också förlagschefer, tv-entreprenörer, tidskriftsredaktörer, folkbildningsorganisatörer och ytterligare andra. Dessa *humanistiska kunskapsaktörer* hade olika bakgrunder, profiler och funktioner men verkade, enskilt eller tillsammans, på de offentliga kunskapsarenorna. Ofta hade de humanistisk universitetsutbildning och inte så få av dem hade

disputerat, men även personer som saknade akademisk erfarenhet kunde bli viktiga för humaniora i offentligheten under dessa efterkrigsdecennier. Vi kommer att närma oss dessa kunskapsaktörer på olika sätt i olika kapitel i boken. I avslutningen samlar vi oss till en gemensam diskussion om offentlighetens humanistiska kunskapsaktörer under vår epok.

En västtysk perspektivisering

Boken handlar om den svenska offentligheten och det är den nationella svenska samhällskontexten som är mest närvarande i de enskilda studierna. I studier av enskilda samhällen finns det dock alltid en risk att hamna i metodologisk nationalism. Ett lands särpräglade drag blir helt enkelt svårare att få syn på och förklara om det inte finns en jämförelsepunkt som kan ge ett bredare perspektiv.⁶⁵ I boken kommer vi därför fortlöpande att använda oss av Förbundsrepubliken Tyskland, eller Västtyskland, som en form av perspektivisering eller analytisk resurs.⁶⁶ Det rör sig med andra ord om att anlägga ett utifrånperspektiv på det svenska fallet snarare än om en regelrätt, symmetrisk komparation mellan två likvärdiga objekt. Såväl i de enskilda kapitlen som i den avslutande diskussionen kommer vi att dra nytta av forskning om det västtyska samhället för att berika vår förståelse av Sverige under 1960- och 1970-talen. Med hjälp av våra insikter om förhållandena i vårt södra grannland kan vi förhoppningsvis ställa nya frågor och skriva en mer sammansatt historia.

Givetvis hade det funnits en möjlighet att använda ytterligare nationella kontexter i de olika studierna för att uppnå detta syfte. Men för att vår perspektiviserande ansats ska bli mer systematiskt genomförd har vi valt att koncentrera oss på det västtyska fallet. Det finns flera skäl till att just Västtyskland kan passa som jämförelsematerial. Å ena sidan har det funnits avsevärda skillnader mellan de två länderna ifråga om humanioras historia och allmänna ställning. Tyska *Geisteswissenschaften* hade varit internationellt ledande sedan 1800-talet och även utövat starkt inflytande på Sverige, men i och med nazismen förändrades detta. De västtyska humanisterna bar på ett arv som hade betydelse för den nationella identiteten, positiv såväl som negativ. Den typen av identitetspräglade roll spelade knappast deras svenska kollegor under efterkrigstiden.⁶⁷ Å andra sidan

fanns det klara likheter mellan de svenska och västtyska kunskaps- och mediasystemen under den aktuella perioden. I båda länderna dominerades den nationella offentligheten av press med stora upplagor, radio och television enligt en public service-modell samt ett antal väletablerade bokförlag, medan skol- och universitetsväsendet i allt väsentligt drevs i allmän (delstatlig eller statlig) regi.⁶⁸ Just denna kombination av historiska skillnader och strukturella likheter gör jämförelsen fruktbar ur analytisk synvinkel.⁶⁹

Ytterligare ett skäl att blicka mot det västtyska sammanhanget är att det i Tyskland under senare år har publicerats ett antal nyskapande studier om humaniora i efterkrigskulturen. Det är förmodligen ingen tillfällighet; såväl Habermas teori om offentligheten som den tidiga diskussionen om kunskapshistoria sprang ur tyska källor. Dessa nyare tyska undersökningar har varit betydelsefulla inspirationskällor för oss genom att demonstrera hur humanioras historia kan betraktas som en integrerad del av efterkrigssamhällets offentlighets- och kunskapshistoria, samtidigt som de är en del av vårt internationella forskningsläge. Här kan vi presentera några av de viktigaste verken.⁷⁰

En underkategori av dessa studier behandlar den västtyska bokmarknaden. Philipp Felschs *Der lange Sommer der Theorie* (2015) är en kombination av idéhistoria, bokhistoria och urbanhistoria. I centrum ställer han Merve Verlag och demonstrerar hur detta lilla västberlinska förlag kom att spela en avgörande roll för teoriboomen under såväl vänsterradikalismens som postmodernismens årtionden, från 1960-talet till åren strax före Berlinmurens fall.⁷¹ Ett annat anslag finns i en antologi från 2017 om pocketserien rowohlts deutsche enzyklopädie. Under förkortningen "rde" blev denna pocketbokserie ett begrepp under 1960- och 1970-talen. Totalt utgavs i serien över 400 titlar som spände över ett brett kunskapsregister men med en tonvikt på humanvetenskap.⁷²

Inom tysk *Buchwissenschaft* har det i ett tiotal år funnits ett livaktigt forskningsfält som undersöker 1960- och 1970-talens bokkultur och inte minst dess kopplingar till tidsperiodens radikaliserade vänsterrörelse.⁷³ Här skiljer sig tysk bokhistorisk forskning markant från sina mer äldre-historiskt inriktade anglosaxiska och franska motsvarigheter. Uwe Sonnenbergs *Von Marx zum Maulwurf* (2016) handlar exempelvis om de vänster-

bokhandlar och bokcaféer som verkade inom en egen sektor av den västtyska bokmarknaden under 1970-talet. Sonnenberg betraktar denna rörelse som själva jordmånen för den framväxande radikala rörelsen i Västtyskland under perioden.⁷⁴

En annan typ av nyare studier behandlar humanisten som figur i tidens kulturella offentlighet och de betingelser som rådde där. Paul Nolte analyserar i *Lebens Werk* (2018) Thomas Nipperdeys trebandsverk om modern tysk historia, *Deutsche Geschichte* (1983–1992). Noltens studie formar sig till en biografi över en bok, en skildring av ett storverks tillblivelse, mottagande, kanonisering och successiva färd in i glömskan. I den tidens offentlighet tilldrog sig denna typ av humanvetenskapliga verk stor uppmärksamhet och ingick i ett kretslopp som förband bokförlag, kvalitetspress och universitet.⁷⁵

En mediehistorisk infallsvinkel är framträdande även i andra verk. I Axel Schildts *Medien-Intellektuelle in der Bundesrepublik* (2020) ställs de medieintellektuella – en brokig skara författare, forskare, journalister och kulturpersonligheter – i blickfånget och det symbiotiska förhållandet mellan medierna och de intellektuella analyseras. Schildt skildrar hur dagstidningar, tidskrifter och böcker spelade en avgörande roll för de medieintellektuella, men han demonstrerar även föredragens, radions och televisionens betydelse.⁷⁶

Det mediehistoriska perspektivet var också centralt i ett forskningsprojekt om kristendomens förändrade roll under den tyska efterkrigstiden, lett av bland andra Lucian Hölscher och Frank Bösch. Forskarna diskuterade här utvecklingen av kristendomen i offentligheten och som en (del)offentlighet. Genom att studera både kyrkliga och sekulära medier kunde man visa en förändringsprocess: kristendomen sågs i ökande grad som något ”annat” i den större offentligheten, samtidigt som man i den kristna deloffentligheten brottades med hur man skulle förhålla sig till det sekulära samhället.⁷⁷

Västtyskland kan med andra ord på en gång tjäna som källa till inspiration och analytisk resurs för oss. Men nu är det hög tid att vända blickarna mot Sverige under efterkrigstiden.

Kunskap i det svenska efterkrigssamhället

Ett samhälles kunskaps-cirkulation måste sättas i förbindelse med de specifika politiska, kulturella, sociala, ekonomiska och ideologiska villkor som rått under den studerade epoken – kort sagt krävs det kännedom om det historiska sammanhang som både satt gränser för och möjliggjort kunskapens rörelser i ett specifikt samhälle. I denna bok är det 1960- och 1970-talens Sverige som står i centrum. Forskningen om denna period har börjat bli rikhaltig, i synnerhet ifråga om det första decenniet men alltmer även vad gäller 1970-talet.⁷⁸

Det går att urskilja tre teman som dominerar den allmänna historisk-skrivningen.⁷⁹ Det första handlar om välfärdsstatens generella förändring med tonvikt på sociala, ekonomiska och politiska reformer samt socialdemokratins historia. De förändrade ekonomiska förutsättningarna efter oljekrisen 1973 och debatterna om löntagarfonderna har likaså tilldragit sig intresse.⁸⁰ Det andra området som har ägnats betydande uppmärksamhet är omvärldsen-gagemang och internationell politik i kalla krigets och avkoloniseringens tid. Bistånd, Vietnamkriget och överhuvudtaget relationerna till tredje världen är viktiga hållpunkter.⁸¹ Det tredje temat handlar om tidens livsstilsförändringar och ideologiska radikalisering. Hit hör normförskjutningar och en allmän informalisering av samhället, men också vänster-, kvinno- och miljörörelsernas politiska, intellektuella och kulturella uttryck.⁸²

Tagna tillsammans utgör dessa tre områden en väsentlig generell fond till vår studie. I förhållande till det som vi ska undersöka – humaniora i efterkrigstidens offentlighet – bör emellertid även andra och mer specifika kontexter framhävas. Ur kunskapshistorisk synpunkt är det främst påkallat att betona två historiska sammanhang, ett utbildnings- respektive ett mediehistoriskt.⁸³

I Sverige, liksom i många andra länder, genomgick hela utbildningssystemet en genomgripande omvandling under 1960- och 1970-talen. Det var en transformation som omfattade alla utbildningsväsendets nivåer. Många av reformerna hade diskuterats och utretts under den tidiga efterkrigstiden, men det var först i början av 1960-talet som de sattes i verket. En obligatorisk nioårig grundskola infördes genom ett riksdags-

beslut 1962 och under det följande decenniet avvecklades parallellskole-systemet slutgiltigt. Alltfler gick också vidare till gymnasiet samtidigt som den äldre tidens läroverk ersattes med tre- och fyraåriga teoretiska linjer. År 1968, en symbol för radikalism och brott med traditionen, avskaffades den gamla studentexamen.⁸⁴

Lika grundläggande var omdaning av den högre utbildningen. Under 1960-talet växte en mer samordnad nationell forsknings- och utbildningspolitik fram i takt med att universitetet uppfattades som alltmer betydelsefulla resurser i välfärdssamhället. Förändringarna märktes inte minst genom den enorma studenttillväxten: antalet studenter i Sverige ökade från 37 000 år 1960 till 120 000 ett decennium senare. Åtskilliga av dessa studenter var först i sin familj att påbörja högre studier och andelen kvinnor var betydande. I början av 1960-talet dominerades det akademiska livet av de gamla universiteten i Lund och Uppsala och storstadsuniversiteten i Göteborg och Stockholm. Under periodens gång tillkom Umeå och Linköpings universitet liksom universitetsfilialer i flera mellanstora svenska städer.⁸⁵

En annan typ av kunskapsinstitution än de statligt styrda grundskolorna, gymnasierna och massuniversiteten genomlevde också en expansion under den här tidsepoken. Det gäller den så kallade fria och frivilliga folkbildningen som bedrevs i folkrörelseanknutna studieförbund, en bildningsform som dominerats av studiecirkeln. I och med införandet av nya och generösare statsbidrag och en utvidgning av vilken typ av studier som kunde bedrivas i cirkelform utökades studieförbundens verksamhet snabbt under efterkrigstiden och nådde sin kvantitativa topp mot slutet av 1970-talet.⁸⁶

För humanister fick omgestaltningen av kunskapsinstitutionerna flera olika konsekvenser. 1963 års universitets- och högskolekommitté dominerades av teknologer och företrädare för industrin, trots att utredningen hade i uppdrag att särskilt tillgodose behoven för humanister och samhällsvetare.⁸⁷ I andra sammanhang var det emellertid uppenbart att samhällsvetarna rörde sig i takt med tiden. Ledande namn som Torgny T. Segerstedt kunde med stor tillförsikt argumentera för nödvändigheten av fortsatt utbyggnad.⁸⁸

Avgjort mer trängda var humanisterna. Somliga resignerade, andra ville förvandla humaniora i en mer kvantitativ eller tvärvetenskaplig riktning,

modellerad efter samhälls- och naturvetenskapernas ideal. Mer allmänt ägde det rum en inre förvandling av ett flertal humanistiska ämnen under 1960-talet, vanligen en rörelse från en historiskt eller filologiskt inriktad verksamhet mot en annan sorts vetenskaplighet som tog sig uttryck i en samtids- eller samhällstillvändhet, inte sällan parad med en större öppenhet mot teorier, kvantitativa metoder eller samhällsvetenskapliga betraktelsesätt. Som ett tecken på detta skifte bytte flera discipliner namn: litteraturhistoria med poetik blev litteraturvetenskap, klassisk fornkunskap och antikens historia blev antikens kultur och samhällsliv, nordisk och jämförande folklivsforskning blev etnologi etcetera.⁸⁹

Samtidigt förändrades universitetets organisation och interna hierarkier. Den samhällsvetenskapliga fakulteten blev en självständig enhet genom en utbrytning från den humanistiska, och samhällsvetarna fick en förstärkt identitet. Vid samma tid genomgick även de tekniska ämnena en snabb utbyggnad vid många lärosäten. En gemensam nämnare var att välartikulerade samhälleliga förväntningar knöts till dessa expanderande kunskapsområden, oavsett om de skulle utbilda tekniska experter eller lägga en solid grund för välfärdssamhällets reformer. Samtidsrelevansen syntes besannas av att en stigande andel av studenterna sökte sig till utbildningarna.⁹⁰

Den nya utbildningsordning som etablerades under dessa år gjorde sig gällande även i skol- och kulturdebatten. Erfarenheterna av nazismen och den klassiska tyska kulturens undergång hade bidragit till att underminera det nyhumanistiska bildningsidealet. Influenser från estetisk modernism och amerikansk populärkultur fick också det gamla bildningsbegreppet att framstå som alltmer otidsenligt. I en frän uppgörelse stämplade Bengt Nerman det etablerade folkbildningsarbetet från 1962 som inskränkt, passiviserande och förmyndaraktigt. När gymnasieutredningen 1963 lade fram ett betänkande om en ny skola mönstrades följdriktigt "bildning" ut och ersattes av "orientering".⁹¹

Även ur ett mediehistoriskt perspektiv framstår perioden som en brytningstid. I slutet av 1950-talet hade televisionen slagit igenom på allvar, vilket gett upphov till lika delar skräck och framtidstro hos företrädare för den mer traditionella mediemarknaden. Det fanns farhågor om vulgariisering och kommersialisering, men det föddes också stora förhoppningar

om en förnyelse av folkbildningen och kunskapsförmedlingen. Under det följande decenniet skulle tv:n bli allt populärare och bidra till att omvandla hela mediasystemet. 1960-talet blev televisionens första storhetstid.⁹²

Inom tidnings- och tidskriftssfären utkristalliserades en ny, professionaliserad journalistroll under den aktuella perioden.⁹³ Sett ur ett internationellt perspektiv infördes en formaliserad journalistutbildning relativt sent i Sverige. Den första sammanhållna utbildningen startade 1959, då journalistinstitutet i Stockholm inrättades på initiativ av bland andra Journalistförbundet. 1967 ombildades institutet, som då även etablerats i Göteborg, till högskolor. Tio år senare integrerades utbildningarna helt med de statliga universiteten, som ett led i 1977 års högskolereform.⁹⁴

Diskussionen om behovet av en ny formaliserad journalistutbildning hade pågått ända sedan andra världskriget mellan företrädare från bland annat tidningsbranschen och universitetsväsendet. Elin Gardeström har visat hur debatten präglades av två tydliga ståndpunkter, som representerades av dessa båda grupper.⁹⁵ Bland de förstnämnda fanns av tradition en stark föreställning om att journalistiken var ett kall, eller åtminstone ett hantverk som lärdes in genom praktisk erfarenhet av redaktionsarbete och genom att verka ”på fältet”. Motståndarsidan menade tvärtom att journalistiken var ett intellektuellt yrke som tarvade en teoretisk utbildning. Till dessa argument knöts även en oro för att den snabbt framväxande nya mediemarknaden skulle utmana journalistiken som sådan. Det var inte bara televisionen som ritade om den mediala kartan, utan även veckopressen som hade genomgått en snabb expansion under efterkrigstiden.⁹⁶ I offentligheten fick den seglivade debatten om kommersialisering och skräpkultur nytt bränsle, hotbilder som förknippades med en alltför okontrollerad framväxt av nya mediekanaler. Den nya journalistutbildningen syftade bland annat till att motverka en sådan utveckling och samtidigt verka för ett slags allmänt hållna demokratiideal, som skulle vara frånkopplade från partipolitiken.⁹⁷

För bokmarknadens del var efterkrigstiden en period av både toppar och dalar. Medan 1960-talet till en början förde med sig ett stort uppsving av bokförsäljning och -konsumtion, står 1970-talet inskrivet i historieböckerna under rubriker som ”förlagskris” och ”bokhandelskris”.⁹⁸ Priser-
na på böcker steg i långt snabbare takt än konsumentprisindex, medan

bokförsäljningen i sin tur minskade. Detta var utgångspunkten för de svåra år som svenska bokförlag – framför allt de stora förlagen – upplevde i början av 1970-talet.⁹⁹

År 1970 avreglerades bokmarknaden. Det innebar att de fasta bokpriserna, som fram till dess satts av bokförlagen själva, nu släpptes fria i en senkommen anpassning till 1953 års konkurrenslagstiftning.¹⁰⁰ Avskaffandet av det så kallade kommissionssystemet banade väg för nya, oberoende bokhandlare. Vissa av dem speglade tidsandan mer än andra, och dit kan räknas de många vänsterorienterade boklådor och bokcaféer som slog upp dörrarna under 1970-talets första år.¹⁰¹

De utbildnings- och mediehistoriska sammanhangen kan inte alltid särskiljas. Flera i tiden viktiga debatter utspelade sig tvärtom i ett kunskaps-historiskt gränsområde. Detta gällde exempelvis den stora diskussionen om ”de två kulturerna”. Sedan början av 1960-talet hade uttrycket varit ett lösenord i den svenska idédebatten. Det hade myntats av C. P. Snow för att kritisera den bristande förståelsen som fanns mellan *scientists* och *literary intellectuals* i Storbritannien. Emma Eldelin har emellertid visat att begreppet lösgjordes från denna specifika kontext när det fördes över till Sverige. I stället kom det att bli en metafor för konflikter mellan olika bildnings- och vetenskapsideal, i första hand humaniora och naturvetenskap. Det var en debatt som fördes i tidskrifter och dagstidningar, men den dök även upp i kultur- och utbildningspolitiska sammanhang. Under 1960-talet var många av tidens framträdande forskare och kulturpersonligheter involverade i diskussionen om de två kulturerna, däribland Erik Hjalmar Linder, Olof Lagercrantz, Lars Gyllensten, Tor Ragnar Gerholm och Elisabet Hermodsson.¹⁰² Debatten dyker upp då och då också i vår bok.

I och med vårt intresse för efterkrigstidens kunskapshistoria är det med andra ord fruktbart att studera just 1960- och 1970-talen. Det är en period som ligger mittemellan andra världskriget och kalla krigets slut och som därmed kan säga oss mycket om efterkrigsepoken i stort. Dessa decennier träder fram som en dynamisk och föränderlig tid – politiskt, kulturellt, intellektuellt, socialt, medialt – samtidigt som det, särskilt under periodens inledande skede, fanns starka drag av kontinuitet med den tidiga efterkrigstiden. Mer specifikt innehöll 1960- och 1970-talens offentlighet en intressant blandning av å ena sidan sedan länge väletablerade medieformer

och kunskapsarenor och å andra sidan nya aktörer och plattformar. Sist men inte minst var detta ett skede när humaniora som kunskapsfält genomgick en både inre och yttre förvandling.

Härutöver menar vi att vår bok med sitt fokus på humaniora i offentligheten kan bidra med ett perspektiv som kompletterar den allmänna historieskrivningen, vilken alltså ofta har strukturerats utifrån en berättelse om livsstilsförändringar och radikaliserings inom folkhemssamhället. Visserligen knyter vi an till teman som socialdemokrati och den nya vänstern, men vi låter inte detta vara det genomgående och styrande synsättet. Sammantaget kan vår studie bidra till en tyngdpunktsförskjutning och en delvis ny helhetsförståelse av vad som kännetecknade det svenska samhället under den här perioden.¹⁰³

Bokens disposition och karaktär

I sex större empiriska kapitel (2–7) ska vi nu undersöka humaniora i offentligheten och presentera ett antal centrala kunskapsaktörer. Det går att skönja en kronologisk grundrörelse i boken, från åren omkring 1960 till åren omkring 1980.

De tre första kapitlen ägnas åt tre större mediala kunskapsarenor.¹⁰⁴ I samtliga fall ligger den kronologiska tyngdpunkten på 1960-talet, även om vi inte strikt håller oss till detta decennium. Inledningsvis – i kapitel 2 – behandlar vi folkbildning i den tidiga televisionen. Vi urskiljer här en grupp humanistiska kunskapsaktörer som spelade en framträdande roll i den vitalisering av folkbildningen som ägde rum i etermedierna med start i början av 1960-talet. De hade alla akademisk förankring, ofta med gedigna studier i humaniora, och satte tillsammans kunskap i rörelse. Tonvikten läggs därefter på *Fråga Lund* som en specifik kunskapsarena. Detta populära tv-program, som började sändas 1962, ger en inblick i kunskapens iscensättning på bästa sändningstid och vilka epistemiska ideal som var förhärskande i offentligheten.

I det följande kapitlet (3) står den svenska versionen av den så kallade pocketrevolutionen i centrum, närmare bestämt de nya populärvetenskapliga pocketböcker som bidrog till att ändra villkoren för kunskaps-cirkulation. Bonniers pocketserie Aldus grundades 1957 av Per I. Gedin och

utkom fram till 1977. I serien utgavs facklitteratur inom en rad områden, däribland humanioraämnen som historia, språk, filosofi och litteraturhistoria. Då Aldus var den första och största svenska pocketbokserien i sitt slag får den här stå som exempel på en medial kunskapsarena inom 1960- och 1970-talens populärvetenskapliga pocketutgivning.

Den tredje större mediala arena som vi undersöker (kapitel 4) är *Svenska Dagbladets* Under strecket. Vi ser denna dagliga essäsida som ett exempel på en kunskapsarena i pressen, med sina specifika särdrag och uttryck. Inledningsvis ger vi en generell karakteristik av detta forum, i mångt och mycket baserat på en kvantitativ studie av åren 1960 till 1969. Ett tydligt resultat av våra undersökningar är den framträdande roll som humaniora hade bland decenniets många artiklar. Därefter riktar vi uppmärksamheten mot fyra av de flitigaste skribenterna och tecknar ett porträtt av dem som humanistiska kunskapsaktörer.

I de tre följande kapitlen flyttar vi intresset till några av periodens deloffentligheter och deras mediala, fysiska och sociala kunskapsarenor samt vilken roll dessa deloffentligheter spelade för samhällets kunskaps-cirkulation i stort. I det första av dessa (kapitel 5) står efterkrigstidens kristna deloffentlighet i blickfånget. Tiden ifråga har ofta beskrivits som relativt sekulär, men innehöll starka kristna rörelser, opinioner och institutioner, vilka i alltför liten grad integrerats i den allmänna historieskrivningen. Dessa tematiseras här som en kristen deloffentlighet, det vill säga en delvis avgränsad offentlighet med egna aktörer, arenor och publik, som dock hade många kopplingar till den större offentligheten. Här fanns en livlig intellektuell debatt med humaniora i centrum, som också var en form av bas för vissa humanistiska kunskapsaktörers vidare engagemang i den offentliga debatten.

I den följande delstudien (kapitel 6) undersöks folkbildning med särskilt fokus på arbetarrörelse och socialdemokrati. Även arbetarrörelsen kan ses som att den hade en specifik deloffentlighet där gemensam kunskapsbildning och kunskaps-cirkulation skedde, både i lokala studieförbund och nationellt, genom tidskrifter med mera. Studien riktar in sig på ABF, i synnerhet den verksamhet som bedrevs i Göteborg. Det här kapitlet lyfter särskilt fram hur ämnesområden som språk, historia och litteraturhistoria var viktiga i samhället även när de i mindre grad förhöll sig till universite-

tets verksamhet eller bedrevs av universitetsutbildade kunskapsaktörer. För den bredare bilden av humanistisk kunskap i samhället är detta ett förhållande som vi anser viktigt att uppmärksamma.

I det avslutande empiriska kapitlet (7) analyseras cirkulationen av kunskap inom bokcaféerörelsen under 1970-talet. De båda socialistiska bokcaféer som utgör navet i framställningen, förlagda till Lund respektive Stockholm, var tidstypiska exempel på hur en kunskapsarena kunde verka simultant som en utåtriktad verksamhet, med syfte att påverka en allmän opinion, och inåt, inom ramen för en sorts deloffentlighet. Här kommer vi också att närma oss problematiken med de emellanåt otydliga gränserna mellan humaniora och samhällsvetenskap och politiseringen av humaniora, som möjligen förändrade ämnesområdet men knappast minskade dess samhälleliga betydelse. I bokens avslutning sammanfattar vi våra empiriska studier men höjer dessutom blicken samtidigt som vi återkommer till de teoretiska perspektiv vi presenterat här i inledningskapitlet.

Boken är resultatet av en kollektiv forskningsinsats. Vi har ett gemensamt ansvar för bokens helhet och har samskrivit inlednings- och avslutningskapitlen. När det gäller de sex empiriska kapitlen har vi författat två var: Johan Östling står bakom kapitel 2 och 4, Anton Jansson kapitel 5 och 6 och Ragni Svensson Stringberg kapitel 3 och 7. Här har vars och ens individuella stil och temperament fått sätta sin prägel på framställningen. Samtliga undersökningar har emellertid tagit form i fortlöpande diskussioner där vi alla tre har varit synnerligen aktiva.

Det konkreta arbetet med de olika kapitlen har innefattat skilda typer av metoder och material. Tryckta källor – tidskrifter, tidningar, böcker – utgör en viktig stomme, men även audiovisuellt material, privat korrespondens, intervjuer, mötesprotokoll och andra typer av arkivmaterial ingår bland källorna. I kapitlen kommer vi att redogöra för de närmare omständigheterna för respektive studie.

Vi har vinnlagt oss om att analysera olika yttringar i tidens offentlighet och fånga både det väletablerade och det nyskapande. Vi har därutöver haft som ambition att skildra olika delar av samhället. Med vårt val av arenor, aktörer och deloffentligheter har vi strävat efter att uppnå en viss social, politisk och geografisk spännvidd. Vi undersöker sammanhang där kunskapsaktörer med hemvist i borgerliga eller traditionellt akademiska

miljöer dominerat, men vi låter även arbetarrörelsens och den nya vänsterns företrädare komma till tals. En del av våra protagonister var i samtiden välkända forskare, folkbildare och kulturpersonligheter; andra var mindre bekanta i vidare kretsar. Inom många sfärer var den manliga dominansen högst påtaglig under de undersökta decennierna och detta kommer att återspeglas i boken. Emellertid har vi under forskningsprocessen identifierat ett relativt stort antal kvinnor som ingick i de bredare kunskapsprocesserna och vi har strävat efter att uppmärksamma och inkludera dem i våra studier. I geografiskt hänseende har boken flera olika tyngdpunkter. Stockholm är återkommande i egenskap av huvudstad och säte för de rikstäckande medierna och förlagen, och detta gäller även universitetsorter som Lund och Uppsala. Även Malmö, Göteborg och Sigtuna figurerar i olika kapitel och bidrar till att åskådliggöra den nationella kunskaps-cirkulationens många noder.

Sammantaget vill vi med vårt breda anslag lyfta fram humanioras skiftande uttryck i offentligheten genom att skildra den humanistiska kunskapens manifestationer och analysera dess betydelse i det svenska efterkrigssamhället.